

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658 р. – ЧОМУ УГОДА ТАК І НЕ СТАЛА УНІЄЮ? (Про перспективи та проблеми реалізації проекту у 360-ліття його укладення)

Досліджуються перспективи, що їх відкривала Гадяцька угода 1658 р. для Речі Посполитої та Війська Запорозького у царині військової співпраці, політичного й соціального розвитку, сфері міжконфесійних відносин, а також проблеми, котрі потрібно було вирішити у процесі впровадження домовленостей у практичну площину. Стверджується, що акт 1658 р. постав з усвідомлення важливості примирення ворогуючих сторін та повернення козацької України до складу оновленої Речі Посполитої, попри всі ті негативні наслідки, що їх можна було очікувати в перебігу реалізації проекту. Причини ж актуалізації ідеї замирення саме наприкінці 1650-х рр. крилися як у несприятливих для Речі Посполитої та козацької України зовнішньополітичних умовах, так і в тих викликах, що сформувалися всередині цих державних утворень. У сфері зовнішньої політики для Варшави передовсім йшлося про необхідність переломити на свою користь невдалий розвиток війн із Московським царством і Шведським королівством. Для Чигиринна на зовнішньополітичній арені найбільш актуальним було завдання забезпечення протидії агресивному тиску Москви. У контексті ж внутрішньополітичних справ Речі Посполитої спілка з козаками видавалася вельми перспективною у сенсі зміцнення позицій короля та й загалом державної влади. Для українського керівництва було важливо впорядкувати соціальні відносини, оскільки уряд царя Олексія Михайловича активно використовував карту суперечностей у Гетьманщині з метою тиску на адміністрацію й обмеження автономії козацької України. Зважаючи на гостру зацікавленість в укладенні угоди, сторони продемонстрували значний потенціал компромісних можливостей у ході її узгодження та підписання. Включені до документа положення стали найбільшими поступками правлячої еліти Речі Посполитої в політичному, соціальному, міжконфесійному, духовно-освітньому планах за всю історію розвитку взаємин із козацькою Україною. Аналогічно й повернення Гетьманщини до «тіла» Речі Посполитої, обіцянки реституції майнових прав коронної шляхти на українських землях виглядало як відхід від намірів добитися суб'єктності Війська Запорозького. Утім перспектива впровадження в політичне життя оновленої Речі Посполитої Князівства Руського мала нівелювати наявні політичні втрати козацтва як де-факто єдиної політичної еліти України та створити необхідні умови для інтеграції в межах єдиного державного організму інтересів шляхти і козаків. Компромісні рішення, на які сторонам довелося піти у часи налагодження мирного процесу, уможливили підписання угоди, проте тиск її противників, як в Україні, так і в Польщі й Литві, провокував сторони до спроб переглянути невідгідні умови на етапі ратифікації документа на сеймі, а в майбутньому наражав її творців на критику щодо нібито нехтування ними принциповими соціополітичними потребами власних соціумів. Українські негативні наслідки для впровадження у життя перспективного політичного проекту мали й аспекти соціального егоїзму, що проявились у небажанні еліти Корони Польської та Великого князівства Литовського поступатися козакам

частиною свого монопольного права в політичній і соціалній сферах, а також прагненні наблизені до гетьмана І.Виговського старшини забезпечити собі максимальний соціалний аванс та отримати якомога більші матеріалні вигоди, навіть незважаючи на негативну реакцію широкого козацького загалу.

Ключові слова: Гадяцький договір, польсько-литовсько-українська унія, Річ Посполита, Князівство Руське, Військо Запорозьке, Гетьманщина..

Велике, як відомо, бачиться здалеку – як у сенсі просторового віддалення, якщо йдеться про споглядання певного фізичного об'єкта, так і часового відсторонення від предмета дослідження, коли маємо справу з подіями історичними. Нещодавня конференція українських та польських істориків на тему Гадяцької угоди 1658 р., зорганізована центром східноєвропейських досліджень Варшавського університету і проведена в Гадячі саме в день 360-річчя підписання документа – 16 вересня 2018 р. – мала вельми промовисту назву: «Великий проект»¹. Можливо, не так патетично, але також доволі позитивно – як про рішучу спробу закінчити збройне протистояння України й Польщі, започаткувавши натомість міцну та взаємовигідну співпрацю, учинену наприкінці 1650-х рр., згадували про Гадяч керівники Січневого повстання, намагаючись ідеєю триєдиної польсько-литовсько-руської федерації мобілізувати до своїх лав супротивників влади російського імператора над Польщею, Литвою й Україною, наголошуючи в маніфесті від 22 січня 1863 р.: «Наш старий меч виїнято, святий прапор Орла, Погоні й Архангела [Михайла] розгорнуто»². А ще раніше, на початку XVIII ст., коли оточення гетьмана Івана Мазепа всерйоз розмірковувало над способами захисту автономії козацької України від навального наступу царя Петра I, особливо у час Великої Північної війни, згідно з інформацією Пилипа Орлика, на таємних нарадах у Києві вища козацька старшина також ознайомлювалася саме зі змістом «Гадяцьких пактів» 1658 р., що їх відшукав у бібліотеці Печерського монастиря миргородський полковник Данило Апостол³. У 1708 р., тобто рівно півстоліття по Гадячу, І.Мазепа вже у царині реальної політики спробував реанімувати унію, уклавши угоду про військово-політичний альянс із союзником шведського короля Карла X – Станіславом Лещинським⁴. При цьому, згідно зі свідченнями Д.Апостола, після укладання угоди з королем Станіславом гетьман зачитував козацькій старшині королівські «Привілеї», за якими козацька Україна мала вступити у союз із Польщею та Литвою на засадах, подібних до Гадяцького договору⁵.

¹ Див.: Wielki projekt: 360 rocznica Unii Hadziackiej 1658–2018: Absrakty. – Warszawa, 2018.

² Цит. за: *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С.330.

³ «Часто собиралися до обозного енералного Ломковского, а наипаче повседневно до полковника миргородского, у которого и о способах обороны своей совітовали, и пакта Гадяцкіе читали, якіе тотже полковник миргородскій с библиотеки Печерской взял был» (див.: Лист Пилипа Орлика до київського митрополита Стефана Яворського (1721 р.) // *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 2-ге доп. вид. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.410).

⁴ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С.254–257.

⁵ *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001. – С.156. Щоправда, залишилися незрозумілим, чи оці «Привілеї» впливали безпосередньо з тексту укладеної угоди, чи

Та, власне, і за якихось десять років по Гадячу, у квітні 1668 р., гетьман Петро Дорошенко в листі до великого коронного гетьмана Яна Собеського називав ту подію не інакше, як «Гадяцькою *правдивою* (курсив мій – В.Г.) комісією»⁶. І вже, так би мовити, за зовсім свіжою пам'яттю, лише через два роки по підписанню Гадяцької угоди, у жовтні 1660-го, коли на перемовинах під Чудновом уряд Юрія Хмельницького домовлявся про умови повернення Війська Запорозького під владу короля та до складу Речі Посполитої, гетьманські послы наполягали на тому, аби було збережено чинність Гадяцької угоди, котра, як вони наголошували, «давала їм більше свобод, ніж дозволяли старі права». При цьому, що цікаво, послы зауважували, щоб угода «також у цілості й у кожній деталі залишалася непорушною»⁷.

Здійснивши таку (хоч і доволі неповну, проте вельми промовисту) ретроспекцію позитивних відгуків представників української й польської еліти про Гадяцьку угоду 1658 р.⁸, важко стримати подив із приводу питання, котре напрошується саме по собі: а чому, власне, такий шанований у пізніші часи акт 1658 р. так і не став повноцінною й реальною унією в умовах кінця 1650-х рр.?

Для того, щоб спробувати відповісти на це питання, вочевидь необхідно змодельовати той баланс більш та менш очевидних переваг, що їх забезпечувала угода; питань, над якими варто було працювати, аби не допустити до кризи у процесі її впровадження у життя; та, власне, проблем, котрі вже на момент укладення договору являли собою серйозну перепону на шляху втілення унійних умов.

***

Але перш ніж перейти до аналізу історичних умов і передумов появи та реалізації Гадяцької угоди 1658 р., слід бодай побіжно представити загалом вельми багату історіографію проблеми, яка насправді варта окремого спеціального дослідження. Власне, у гуманітаристиці вже існує ряд класичних нарисів – давніших, авторства С.Наріжного та А.Б.Перналя⁹, і новітніх, що вийшли з-під пера С.Плохія й К.Бобятинського¹⁰. Ґрунтовність цих праць

вони з'явилися внаслідок домовленостей гетьмана й короля, або ж загалом були елементом пропаґандистської війни з Москвою?

⁶ Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia. – Vol.1. – Pars 1. – Kraków, 1881. – P.362.

⁷ Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem / Wyd. A.Hnilko. – Warszawa, 1922. – S.93–94.

⁸ Докл. див.: Чухліб Т. Гадяцька угода 1658 р. та ідея її відновлення в українсько-польських стосунках другої половини XVII ст. // Український історичний журнал. – 2008. – №3; Його ж. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008; Горобець В. Гадяч після Гадяча: Ідея українсько-польсько-литовської унії в політичних проектах і практиках Гетьманату (кінець 50-х років XVII ст. – XVIII ст.) (у друку).

⁹ Наріжний С. Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету у Празі, присвячений Т.Масарику. – Т.2. – Прага, 1930; Pernal A.B. The Union of Hadiach (1658) in the Light of Modern Polish Historiography // Millennium of Christianity in Ukraine, 988–1988. – Winnipeg, 1989. – P.177–192.

¹⁰ Плохій С. Гадяч 1658: творення міту // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – С.281–305; Його ж. Гадяч 1658: творення міфу // Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого

звільняє від нагальної потреби детального аналізу здобутків істориків у царині дослідження проблеми Гадяцької угоди 1658 р. Отож при огляді багатой історіографічної спадщини зупинимося лише на визначальних тенденціях у її висвітленні.

Як зауважив С.Плохій, творення історіографічного образу Гадяча (у трактуванні дослідника – «гадяцького міфу», що за своєю суттю був «контр-міфом до переяславської легенди»¹¹) започаткував ще наприкінці XVII ст. С.Твардовський, видавши 1681 р. свою відому римовану хроніку. Автор, котрий у своїй праці спирався на текст Гадяцької угоди, підписаної 16 вересня 1658 р. (ігноруючи її ратифікований вальним сеймом у травні 1659 р. варіант), створював вельми позитивний образ цієї історичної події. Мало того, що він сприймав як доконаний факт створення «третьої Речі Посполитої» – ще й демонстрував тверде переконання в тому, що цей акт творення «козацької Речі Посполитої» став реалізацією прогнозу, нібито зробленого королем Стефаном Баторієм стосовно того, що «з тих лотрів козаків» має постати вільна Річ Посполита¹².

Така інтерпретація, безперечно, мала всі шанси органічно ввійти в історичний наратив, адже у трактуванні козацьких літописців саме король Стефан виступав у ролі батька «традиційних» прав і вольностей козаків, відстоювання яких значною мірою й формувало порядок денної козацької політики в Речі Посполитій та, власне, легітимізувало козацькі претензії на права «політичного народу». Так воно і сталося. Зокрема, у літопису Самійла Величка зустрічаємо загально позитивну оцінку Гадяча (при цьому автор увагу акцентував на варіанті, узгодженому в Гадячі, а не на ратифікованому у Варшаві), яка, що цікаво, співіснувала з вельми негативною характеристикою «батька» гадяцького процесу – гетьмана Івана Виговського. Останній, за словами С.Величка, «перекинувшись» до поляків, навів на Україну «велике лихо, розрух, кровопролиття і крайній розор»¹³.

Так само й у праці Григорія Грабянки чимало уваги приділялося розповіді про гадяцький процес і його головного творця – гетьмана І.Виговського. Проте важко не помітити очевидне «розщеплення» авторської оцінки самої угоди та дій, що уможливили її появу. Так, Г.Грабянка, зупиняючись на перипетіях ратифікації її на вальному сеймі у Варшаві у травні 1659 р., зауважував, що на ньому «третья Речь Посполитая новоустроена была», а детально переказуючи зміст «Пунктов пактов з козаками» характеризував їх (що видається особливо промовистим) корисними для них: «Виговский [...] казал пред всім войском тіе полезние козацкой стороне [...] новоприисяжение

і сучасність: Збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (4–5, 16–17 вересня 2008 року). – Полтава, 2009. – С.5–22; *Бобятинський К.* Гадяцька унія в польській історіографії // Гадяцька унія 1658 року. – С.306–349; *Його ж.* Гадяцька унія в польській історіографії // Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність... – Полтава, 2009. – С.48–77.

¹¹ *Плохій С.* Гадяч 1658: творення міту. – С.282.

¹² *Twardowski S.* Wojna domowa z Kozaki i Tatory, Moskwa, potom Szwedami i z Wiegry przez lat dwanascie. – Kalisz, 1681. – S.262–265.

¹³ *Величко С.* Літопис. – Т.1. – К., 1991. – С.217.

пакта читати». При цьому літописець, вочевидь, бажаючи розширити позитивну оцінку Гадяча, додав до свого опису угоди такі «деталі», які не були почерпнуті з джерел, а ґрунтувалися винятково на схильності козацької еліти побачити в ній навіть те, чого там не було, але що було б вельми бажаним. Водночас автор не шкодував дошкульних слів на адресу, як він уважав, «легкомісного» (називав його також «супостат» та «явній ізмінник») українсько-го гетьмана, котрий надто покладався на угоду з королем¹⁴.

І в контексті такого дуалізму оціночних суджень важко заперечити тезу Ю.Мицика стосовно того, що така амбівалентність оцінки літописцем Гадяча промовисто віддзеркалювала розбалансованість ціннісних орієнтирів тогочасної козацької еліти. Старшина, «просякнута елементами політичної культури, винесеними з річпосполитського соціуму, й відчуваючи цивілізаційну чужість московського зверхника [...] шкодувала за втраченими можливостями оформити широку автономію Гетьманщини в цивілізаційно “своєму” соціумі. Однак при цьому чулася неспроможною зупинити маховик поглинання Козацької держави [...] північним сусідом»¹⁵. З іншого боку (і тут уже слід погодитись із висловленою С.Плохійем думкою), перед Г.Грабянкою стояло вельми непросте завдання подати Гадяцьку угоду таким чином, аби захистити її від звинувачень у нелояльності до царя чи зраді інтересів православної церкви¹⁶.

Опредметнена в козацьких літописах початку XVIII ст. амбівалентність в оцінюванні історичного місця Гадяцької угоди в розвитку української ранньомодерної державності, зазнавши певних модифікацій у пізніших історичних наративах – «Короткому опису Малоросії» («Краткое описание Малороссии»), «Короткому літопису Малоросії» («Краткая летопись Малой России»), «Історії русів» – зберегла свою актуальність і в наступні етапи розвитку вітчизняної та зарубіжної історіографії. Зокрема під впливом поширених на той час суспільно-політичних настроїв було значно демонізовано в порівнянні з тезами Г.Грабянки роль «підступів» польської сторони при підписанні Гадяцької угоди, зауважено її «дволикість» та, водночас, проігноровано популярне в попередні часи твердження про угоду як союз «вільних із вільними та рівних із рівними»¹⁷.

Уже в наступну епоху, на етапі становлення академічної історичної науки, у тогочасній літературі Гадяцька угода препарувалася не стільки з погляду «цивілізаційної розбалансованості» між перспективами, що їх відкривали орієнтації на Москву та Варшаву, скільки принциповими були дискусії «народників» і «державників» із приводу тих можливостей, що їх відкривала чи, навпаки, закривала угода 1658 р. Так, М.Костомаров, В.Вовк-Карачевський, М.Грушевський, даючи оцінку Гадячу, передовсім брали до уваги соціально-економічний блок, зокрема вплив на становище «народних мас». Зрозуміло, що за такого підходу задекларований в угоді намір щодо

¹⁴ Летопись Григория Грабянки. – К., 1854. – С.158, 160–164, 170.

¹⁵ Мицик Ю. Гадяцький договір 1658 р. у висвітленні українських літописців // Гадяцька унія 1658 року. – С.274.

¹⁶ Плохій С. Гадяч 1658: творення міту. – С.291.

¹⁷ Докл. див.: Плохій С. Гадяч 1658: творення міту. – С.295.

реституції шляхетського землеволодіння на теренах козацької України сприймався різко негативно. Як і сам документ загалом. Так, наприклад, В.Вовк-Карачевський наголошував на тому, що угода, «здавалося б, була дуже і дуже вигідною [...] нічого в ній, здавалося б, не було забуто, все домовлено», а втім «чогось [...] таки не вистачало, щось таки було забуто, а по-забуто [...] було про головне – народ». Угода, на думку дослідника, була дуже вигідною козацькій старшині, але про «народ» у ній – «ні слова»¹⁸. М.Грушевський також розглядав Гадяцьку угоду як невдачу, яка й погіршувала становище «народних мас», і обмежувала козацьку державність. До того ж фахівець акцентував увагу на втрати під час ратифікації у сеймі, коли, за його образним висловлюванням, виривали «з державного плану української політики живі шматки і перевертати його на те лахміття, яким стала в останніх редакціях Гадяцька угода». При цьому, що цікаво, М.Грушевський, включаючись у продовження започаткованого ще козацькими літописцями дискусійного тренду про «гарну» угоду та «поганого» гетьмана, у своїй полеміці з В.-Я.Рудавським, котрий безкомпромісно стверджував, нібито тепер, начебто, усім відомо, що «Виговський тим договором хотів тільки здобути королівську ласку, щоб потім утекти з величезними скарбами, зібраними ще Хмельницьким», переконував якраз у зворотному: «Ідея об'єднання українських земель і їх політичної окремішності настільки тісно сплітається з усією діяльністю Виговського в часах Хмельницького і по його смерті, що цьому трудно повірити. Він нелегко зносив ті уступки з цих постулатів, котрі виде-рала від нього Польща, користаючи з його трудного становища»¹⁹.

Попередник М.Грушевського в дослідженні угоди 1658 р., його учень у 1902–1903 рр. М.Стадник, оцінюючи (до слова, за дорученням самого ж наставника²⁰) Гадяч, загалом назвав його однією з найтемніших сторінок української політичної думки²¹. Натомість інший учень М.Грушевського – В.Гарасимчук, котрий належав уже до державницької школи, трактував Гадяч як значне досягнення. При цьому, утім, зауважував, що І.Виговського до Гадяча підштовхували «нездолимі обставини», а реалізована гетьманом політична комбінація була радше способом, аніж метою. Відповідно, Гадяцька угода, на думку В.Гарасимчука, була таким собі перехідним етапом на шляху до повної незалежності²². Аналогічні підходи знаходимо й у праці вже згаданого С.Наріжного, котрий, до того ж, намагався оборонити І.Виговського від закидів щодо його таємної служби цареві²³. Так само

¹⁸ *Волк-Карачевский В.В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. – К., 1899. – С.37–38.

¹⁹ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.10 – К., 1998. – С.371.

²⁰ *Тельвак В., Педич В.* Персональний склад львівської історичної школи Михайла Грушевського: методологічний аспект // Проблеми гуманітарних наук: Серія «Історія». – Вип.36. – Дрогобич, 2015. – С.27.

²¹ *Стадник М.* Гадяцька унія // Записки Українського наукового товариства у Києві. – 1910. – №7. – С.65–85; 1911. – №8. – С.5–39.

²² *Гарасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат. – Л., 1909 (окр. відбиток з: Записки НТШ, т.87-89).

²³ *Наріжний С.* Московська служба Івана Виговського // Записки НТШ. – Т.149. – Л., 1928; *Його ж.* Гетьманство Івана Виговського // Науковий збірник Українського високого

вельми прихильне ставлення як до гетьмана, як і до його політичного дітища – Гадяцької угоди, демонстрував інший відомий представник державницької школи в українській історіографії – Д.Дорошенко. У його синтетичній праці з історії України то тут, то там надibuємо позитивні згадки про І.Виговського як «найближчого співробітника і найдовірнішої особи великого гетьмана», тобто Богдана Хмельницького. На сторінках, присвячених Гадячу, Д.Дорошенко писав про «знаменитий трактат про унію України з Польщею та Литвою», «гарні постанови Гадяцького трактату», «великий триумф» при святкуванні «початку нової ери в житті народів Сходу Європи» тощо. Відповідно, головну причину краху «Гадяцької унії» він убачав у тому, що «за плечима (Виговського – В.Г.) кувалася зрада», а також те, що мало кого спокушували забезпечені угодою 1658 р. права й вольності, «коли за них треба було проливати стільки крові»²⁴.

Цікаво, що інший визначний представник державницької школи, власне один з її засновників – В.Липинський, позитивно ставлячись до І.Виговського загалом, водночас висловлював неабиякий скепсис із приводу головного його політичного діяння, розглядаючи Гадяцьку угоду як таку, що звела нанівець попередні досягнення в розбудові козацької державності, призвела до втрати незалежності та до реанімування в Україні знищених козацькою революцією шляхетських порядків. Зокрема він стверджував, що «з великих державницьких планів Хмельницького, так виразно наголошених ще в Корсунському договорі Виговського зі Швецією, наразі залишилась лише сама ідея: Великого князівства Руського, Гадяцьким трактатом визнана і закріплена», проте вже не як самостійного державного утворення, а тільки як автономної частини у складі Речі Посполитої, до того ж обмеженої територіально трьома воеводствами²⁵.

Пробудження інтересу до проблематики Гадяцької угоди, що стало реальністю за часів незалежності України, відбувалося на засадах, вироблених представниками державницької школи, та, зрозуміло, через відкидання стереотипів радянського періоду на кшталт «Виговський – зрадник українського народу». При цьому С.Плохій стверджує, що у сучасній українській історіографії й надалі простежується змагання течій, генетично пов'язаних із різними оцінками Гадяча, що їх запропонували свого часу Д.Дорошенко та В.Липинський²⁶. Утім, на мою думку, не втратили свого впливу й концепції М.Грушевського, зокрема його підходи до критики закладених в угоді соціально-економічних параметрів, як і перспектив здобуття козацькою Україною незалежності.

Найбільш промовисто існуючу дихотомію можна проілюструвати на прикладі аналізу поглядів сучасних дослідників ранньомодерної доби – Н.Яковенко та В.Смолія і В.Степанкова, котрі не лише відстоюють

педагогічного інституту в Празі. – Т.1. – Прага, 1929; Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету у Празі, присвячений Т.Масарику. – Т.2. – Прага, 1930.

²⁴ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Л., 1991. – С.285–295.

²⁵ *Lipiński W.* Z dziejów Ukrainy. – Kijów; Kraków, 1912. – S.596–598.

²⁶ *Плохій С.* Гадяч 1658: творення міфу. – С.285.

принципово відмінні підходи у висвітленні гадяцьких сюжетів, а й уособлюють різні історичні школи з дослідження визвольних змагань козацтва середини XVII ст. Зокрема Н.Яковенко, розвиваючи тези Д.Дорошенка, розглядає Гадяцьку угоду як «спробу повернутися у звичний світ», як «яскраву пам'ятку тогочасної політико-правової думки», реалізація котрої надавала шанс на оновлення Речі Посполитої «через нові форми співжиття її народів, водночас гарантуючи захист уже досягнутого». Авторка роздає щедрі компліменти на адресу «імпозантного» оточення гетьмана І.Виговського («досвідченого в політиці мужа»), в якому «серед багатой на масштабні особистості» виділяє як «найяскравішу» постать Юрія Немирича²⁷, котрий, власне, і був ініціатором тих положень, що так вигідно відрізняли Гадяч від решти українсько-польських чи козацько-шляхетських договорів. При цьому Н.Яковенко чітко розрізняє Гадяцьку угоду, що була узгоджена у вересні 1658 р. під Гадячем, та варіант, ратифікований у травні наступного року на вальному сеймі. Урізання там первісного тексту угоди дослідниця метафорично класифікує як рубання сука, «на якому повисла й без того тонка нитка мирного порозуміння». А після ухвалення сеймом поправок, на думку Н.Яковенко, Гадяцька угода перетворювалася на змодифікований варіант Зборівського договору 1649 р., позбавивши І.Виговського підтримки навіть серед своїх однодумців²⁸. Принципово з інших позицій характеризують політику гетьмана В.Смолій і В.Степанков, розвиваючи, можливо, не стільки концепції В.Липинського, скільки пізнього М.Грушевського. Уже сам прихід І.Виговського до влади дослідники трактують як «державний переворот», у результаті якого було усунуто законного «спадкоємця булави» (тобто Юрія Хмельницького)²⁹. Нового реґіментаря автори характеризують як діяча, котрий, «не будучи противником незалежності й соборності України, все ж у душі залишався автономістом і прихильно ставився до цієї ідеї», а у царині соціально-економічної політики «поділяв погляди поміркованого угруповання старшини, соціальним ідеалом якого були соціально-економічні відносини, що панували в Польщі, тому, як і воно, марив ідеєю повернення до них»³⁰. Укладений гетьманом Гадяцький договір названо таким, що «зводив нанівець державний суверенітет козацької України й істотно змінював її політичний лад, адміністративно-територіальний устрій і судову систему; унеможлилював досягнення незалежності й соборності [...] ліквідував соціально-економічні завоювання селян, міщан і нереєстрових козаків». Загалом же умови угоди «становили великий крок назад, як порівняти їх зі змістом Переяславсько-Московського договору»³¹.

Звичайно ж, інтерес сучасної історіографії до проблематики Гадяча не обмежується лише оціночними дискусіями. Розширення предметного поля

²⁷ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2-ге, перероб. і розшир. – К., 2005. – С.373–374.

²⁸ Там само. – С.375.

²⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С.215–216.

³⁰ Там само. – С.217.

³¹ Там само. – С.229.

досліджень вельми переконливо засвідчила публікація в 2008 р. збірника наукових статей, автори якого – а це провідні дослідники з України, Польщі, Канади, США, Росії – здійснили текстологічний аналіз угоди³², розглянули міжнародні аспекти її укладення³³, ставлення різних соціальних та етнорелігійних груп³⁴, вплив гадяцьких ідей на політичну культуру й інтелектуальну традицію³⁵, спроби реанімувати положення Гадяча в політичних концепціях пізніших часів³⁶ тощо. Тематично ширшу палітру думок представлено в публікації результатів організованої інститутом історії Варшавського університету та Інститутом історії Польської академії наук міжнародної наукової конференції, присвяченої 350-літтю Гадяцької унії, серед учасників якої були й фахівці з України³⁷. Тоді ж у Полтаві побачило світ присвячене гадяцькій проблематиці видання, на сторінках якого редактори спробували інтегрувати здобутки вітчизняної та зарубіжної академічної науки з надбаннями місцевих краєзнавців і фахівців-освітян³⁸.

Крім цих ювілейних видань історіографія проблеми в останні десятиліття збагатилася ще цілим рядом спеціальних розвідок і статей, що переконливо засвідчують жвавий інтерес дослідників до проблематики Гадяцької угоди 1658 р.³⁹ Щоправда при цьому звертає на себе увагу той факт, що прирощення джерельної бази фактично вже не спостерігається й насправді

³² *Тайрова-Яковлева Т.* Гадяцька угода – текстологічний аналіз // Гадяцька унія 1658 року. – С.31–48.

³³ *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадяцька унія 1658 року. – С.67–80; *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи // Там само. – С.81–108.

³⁴ *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року. – С.109–127; *Кемпа Т.* Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді // Там само. – С.128–147; *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія // Там само. – С.148–176; *Коссаржецький К.* Велике князівство Литовське і Гадяцька унія // Там само. – С.177–227.

³⁵ *Когут З.* Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року. – С.228–239; *Мицик Ю.* Гадяцький договір 1658 р. у висвітленні українських літописців // Там само. – С.269–280; *Плохий С.* Гадяч 1658: творення міту // Там само. – С.281–305; *Бобятинський К.* Гадяцька унія в польській історіографії // Там само. – С.306–349.

³⁶ *Чухліб Т.* Ідея відновлення Гадяча 1658 у політичних концепціях П.Дорошенка (60-ті – перша половина 70-х рр. XVII ст.) // Гадяцька унія 1658 року. – С.240–268.

³⁷ Докл. див.: *Масенко В.* [Рец.] «Aby miłość zobolna krzewiwa się...» (350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008) / Pod red. T.Chynczewskiej-Hennel, P.Krolla, M.Nagielskiego. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008. – 719 s.; Гадяцька унія 1658 року: Зб. наук. пр. / Редкол. П.Сохань, В.Брехуненко та ін. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2008. – 342 с. // Вісник Черкаського університету: Серія «Історичні науки». – Вип.160/161. – Черкаси, 2009. – С.222–228.

³⁸ Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність... – Полтава, 2009.

³⁹ *Степанков В.* Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. – Вип.1. – К., 1994; *Яковлева Т.* Гадяцький договір – легенда і реальність // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – Вип.1. – Москва, 1995. – С.62–78; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. – К., 1998; *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. – 1999. – №1; *Його ж.* «Це вікопомне склеювання знову в одне...»: Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 р. // Український історичний журнал. – 2009. – №4; *Чухліб Т.* Гадяцька угода 1658 р. та ідея її відновлення в українсько-польських стосунках другої половини XVII ст. // Там само. – 2008. – №3; *Перналь А.Б.* Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659 / Пер. з пол. о. Ю.Мицик, І.Тарасенко. – К., 2013 та ін.

здебільшого маємо справу все ж зі змаганнями інтерпретацій щодо змісту події чи окремих її складових.

***

Але повернімось до самої історичної проблеми. Якщо спробувати вичленили ті безперечні аванси й переваги, що їх несла у собі угода 1658 р., то насамперед слід констатувати той факт, що вона зупиняла вкрай криваву та виснажливу війну, котра тривала (більш або менш інтенсивно) уже понад десять років – із весни 1648-го. Угода «вічним забуттям» покривавала «все те, що з обох боків допустив Господь Бог – полишаючи його святому маестатові як пожертву за спільні гріхи». Загальна амністія поширювалася на людей «усіх станів від найвищого до найменшого, без жодного винятку – «як у Війську Запорозькому, так і до шляхтичів, урядників і приватних осіб, пам'ятаючи про всіх тих, котрі яким-небудь чином були й лишаяються при вельможних гетьманах попередніх і теперішнім. Ані королівський маестат, ані сенат, ані вся Річ Посполита, ані жодний із приватних людей не будуть підносити ніяких претензій проти них узагалі й кожного зокрема, від найвищих до найменших»⁴⁰. Окремо наголошувалося на неприпустимості навіть нагадувань про минуле кровопролиття та, відповідно, звинувачень кого б то не було у «зраді». Саме слово «амністія» проголошувалося святим і коли хто-небудь насмілився б зірвати «те святоблिवе з'єднання публічно чи приватно, смів би комусь за посідання ворожі дії пострікати, такий, як осквернитель згоди, карі має підлягати»⁴¹.

Українським було те, що завершення війни мало відбутися не через примушення козацтва до відмови від усіх його здобутків у царині творення власної держави (що було, як засвідчив досвід козацьких війн 1620–1630-х рр., апіорі контрпродуктивним), а за умови більш-менш органічної інтеграції вже фактично існуючої козацької державності у значно ширший контекст оновленої Речі Посполитої. До того ж оновлення на підставі гадяцьких постулатів державного життя країни, окрім припинення війни з козацтвом і перетворення останнього зі супротивника королівської влади на численне та, що не менш важливо, недороге в утриманні вірне королеві військо, створювало важливі передумови як для завершення війни з Московською державою, так і в контексті «примушення до миру» Швеції, чії успіхи у часи «Потопу» стали можливими значною мірою саме через ослаблення Польсько-Литовської держави на східному фланзі⁴².

Так само, власне, і для гетьманського уряду мотиви замирення з Річчю Посполитою та воєнна співпраця з нею важили чимало. Утім принципово важливою була не стільки військова допомога коронного й литовського війська

⁴⁰ Ugodы polsko-ukraińskie w XVII wieku. – Kraków, 2002. – S.52–53.

⁴¹ Ibid. – S.42.

⁴² Про міжнародні аспекти польсько-українського зближення кінця 1650-х рр. див.: Горобець В. «Це вікопомне склеювання знову в одне...»: Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 р. // Український історичний журнал. – 2009. – №4.

(котрі, як знаємо, упродовж 1658–1659 рр. активно так і не включилися в бойові операції на теренах України, де лише корпус А.Потоцького брав участь у блокуванні московських сил у Києві), як опосередковані наслідки цієї співпраці. Адже для І.Виговського насправді значно більше значення мала військова допомога кримського хана, що переконливо продемонстрували перебіг полтавської кампанії 1658 р. та, особливо, результати Конотопської битви влітку наступного року. Але, як уже доводилося констатувати⁴³, після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва неминуче мав пролягати через Варшаву. Укладений восени 1654 р. польсько-кримський альянс, що став прямою відповіддю на тогорічний українсько-московський союз, у цей час усе ще зберігав свою силу, і для гетьманського уряду отримати в 1658 р. допомогу від кримського хана, будучи у стані війни з королем, було неможливо. Тож немає нічого дивного в тому, що відправляючи з Павлом Тетерею до короля на початку березня 1658 р. прелімінарні умови щодо початку українсько-польських переговорів, І.Виговський уже другим пунктом поставив вимогу, аби Ян II Казимир спонукав Мегмеда IV Гірея вирядити «в поле» орду вже тепер, не очікуючи воєнної пори, як він попередньо обіцяв у листі до гетьмана⁴⁴. Так само не дивно, що хан, отримавши від короля відповідний запит, негайно відправив І.Виговському військову допомогу, про що 14 травня інформував польського короля⁴⁵.

Загалом побутує думка, що для керівництва Речі Посполитої пріоритетом у гадяцькому процесі була його мілітарна складова, а політичні аванси, закріплені в тексті від 16 вересня 1658 р., служили радше платою річпосполитської еліти за військовий союз із козацтвом. І у цьому контексті важко утриматись, аби не навести слова одного з промоторів Гадяча – С.К.Беневського, виголошені на засіданні сенатської комісії 9 квітня 1659 р.:

«Угода не вічна. Козаків так багато, і вони такі потужні, що маємо радіти, якщо вони хоч на якихось умовах поєднуються з Річчю Посполитою. Дразнити їх тепер, як це ми раніше чинили, було б найбільшим безглуздом. Самі бачите, в якому стані перебуває Річ Посполита: з одного боку – швед, з іншого – москва. За таких умов сперечатися з козаками означало б позбутися їхньої допомоги, коли вони її нам із доброї волі офірують. Треба їх, навпаки, пригорнути, а потім, коли поєднуються з нами, урядники Речі Посполитої будуть у змозі повернути давній лад [...] Самоврядування Русі, як окремого князівства, також довго не триватиме. Козаки, що тепер думають про нього, вимруть, а їхні наступники вже не так палко те відстоюватимуть і поволі все повернеться до давнього стану»⁴⁶.

⁴³ Див.: *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи // *Гадяцька унія 1658 року.* – С.81–108; *Його ж.* «Це вікопомне склеювання знову в одне...»: Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 р. – С.48–66.

⁴⁴ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Dział rękopisów. – №399. – S.255; *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój oliwski: 1657–1660. – Ser.6. – Łwów, 1922. – Dod. XIV.

⁴⁵ *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój oliwski: 1657–1660. – S.443.

⁴⁶ *Ibid.* – S.452–453.

Для керівництва ж Гетьманщини в умовах політичного тиску Москви та її загравань з опозиційно налаштованими до І.Виговського силами в Україні, звичайно ж, військові аспекти також важили немало, передовсім, як уже зауважувалося вище, у контексті планів залучення Кримського ханства до військово-політичного союзу з Військом Запорозьким. Утім закріплені в угоді аванси політичного характеру для козацтва були не менш важливими. А якщо говорити про тих козацьких лідерів, які, власне, й ініціювали гадяцькі постанови, то ці політичні вигоди значною мірою загалом були самодостатніми. Нагадаємо, в угоді йшлося про те, що Гетьманщина у форматі «Великого князівства Руського» (територіально його формували землі Київського, Брацлавського, Чернігівського воеводств) на правах автономії мала ввійти до складу оновленої Речі Посполитої як одна з трьох її федеральних частин – поряд із Короною Польською та Великим князівством Литовським. Вища законодавча влада у Великому князівстві Руському (паралельно та частіше вживалася форма «Князівство Руське») належала виборному становому парламенту – Національним зборам. Виконавчу ж владу очолював пожиттєво обраний усіма станами й затверджений королем гетьман, котрий одночасно виступав у ролі київського воеводи, першого сенатора князівства та чигиринського старости (щоправда, таке поєднання урядів і гідностей було закріплене лише персонально за І.Виговським, а не за носієм гетьманського звання як таким). Аналогічно як і у Великому князівстві Литовському запроваджувалися державні посади канцлера, маршалка, підскарбія (із сенаторськими титулами), інші уряди. На території князівства мала діяти власна система станового судочинства, вищою апеляційною установою для якого виступав трибунал, сформований шляхом делегування «політичним народом» Князівства Руського своїх представників та призначенням королем – своїх. Окремі судові староства мали бути сформованими в Овручі й Житомирі. Князівство Руське отримувало право проводити власну внутрішню політику, карбувати монету «однієї якості та металу і з королівською особою», організовувати автономну фінансову систему. Збройні сили мали складатися з підпорядкованих гетьманові 60-тисячного (за пізнішими таємними домовленостями І.Виговського з представниками короля та за постановою вального сейму Речі Посполитої 1659 р. – 30-тисячного) іррегулярного козацького та 10-тисячного вільнонайманого регулярного війська. Коронні або литовські війська могли вступати на територію Князівства Руського лише тимчасово, «якщо війна якась розпочнеться при границях руських», за погодженням із гетьманом і з обов'язковим попередпорядкуванням під його командування. Питання ведення зовнішньої політики, оголошення війни й підписання миру, а також виділення коштів на ведення воєнних дій проголошувалися винятковою прерогативою спільного для всієї польсько-литовсько-руської держави вального сейму. Сенаторські посади Речі Посполитої від Князівства Руського мали право посідати лише представники православної шляхти. Козацька старшина Війська Запорозького отримувала можливість нобілітації королем і вальним сеймом республіки за поданням гетьмана⁴⁷.

⁴⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.43–45.

Ведучи мову про політичний блок гадяцьких домовленостей, варто наголосити, що настільки серйозні поступки з боку керівництва Речі Посполитої Війську Запорозькому стали можливими не лише з огляду на мілітарні аспекти замирення з козацькою Україною. Для королівської партії значний інтерес представляла й політична складова процесу повернення козацької України до складу Речі Посполитої, зокрема допущення Війська Запорозького до політичного життя держави. За умов неспроможності королівської влади ефективно протистояти при вирішенні важливих державних справ шляхетській опозиції в оточенні Яна II Казимира всерйоз розглядали перспективу врівноваження опозиційних настроїв шляхетських лідерів на сеймах участю в їх діяльності козацьких представників. Надії на отримання королем від цього належних дивідендів породжували як відома роль гетьмана Б.Хмельницького у сходженні Яна Казимира на трон восени 1648 р.⁴⁸, так і сподівання на те, що виявлена королем теперішня опіка буде належним чином оцінена козацькими лідерами. Наскільки серйозними були ці сподівання королівської партії на допомогу козацтва при вирішенні важливих державних справ переконливо засвідчили події сеймової боротьби 1661–1662 рр., коли оточення Яна Казимира змагалось за впровадження в політичне життя Речі Посполитої засад «vivente rege» – закріплення за королем права ще за життя чинного монарха визначати кандидатуру спадкоємця трону, а, за великим рахунком, – перерозподілу владних повноважень між ним і сеймом⁴⁹.

Аби належним чином оцінити далекосяжність таких новацій для розвитку Речі Посполитої, слід поглянути, яким чином їх сприймала тогочасна еліта Корони Польської. Вельми промовистим у контексті оцінки виписаної в угоді 1658 р. моделі політичної інтеграції козацької України в оновлену Річ Посполиту став сенаторський виступ коронного підканцлера Богуслава Лещинського на відкритті сейму 1659 р. Сенатор (до слова, прибічник ідеї політичного порозуміння з козацтвом) переконував присутніх, що умови запропонованої унії не повертають відірвані частини Речі Посполитої до колишньої єдності, а навпаки – розривають її, закріплюють існування держави в державі, оскільки, на його переконання, у результаті такої унії постане окреме державне утворення з власною вірою, урядниками, військом, скарбом, правом і судівництвом⁵⁰.

На відміну від політичних практик Речі Посполитої, політична культура козацтва не передбачала настільки відкритих публічних дебатів.

⁴⁸ Власне коронаційний сейм відбувся у січні – лютого 1649 р. у Варшаві без участі українського гетьмана чи його представників, проте позиція Б.Хмельницького мала доленосне для Яна Казимира значення на етапі його елекції у середині листопада 1648 р., коли Львів і Замостя було оточено козацьким військом (див.: *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Л., 1996. – С.85–92; також див.: *Ochmann S.* Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. – Wrocław, 1985).

⁴⁹ *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С.285–309. Ширше див.: *Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662: przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej. – Wrocław, 1977.

⁵⁰ *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Dział rękopisów. – №1656. – S.539; Drozdowski M.R.* My o nas i o innych: Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648–1659. – Białystok, 2015. – S.410.

Тож і про ставлення козацької еліти до унійного проекту можна лише здогадуватися, аналізуючи опосередковані свідчення. Певне уявлення про найбільш дражливі моменти підписаної угоди можна скласти, узявши до уваги зміст пропозицій української сторони щодо умов перегляду та доповнення текстів Гадяцького договору, які було представлено напередодні ратифікаційного сейму. Отож напередодні ратифікації угоди керівництво Війська Запорозького намагалося розширити територію Князівства Руського шляхом включення до його складу територій Волинського, Подільського, Руського воеводств. За православними шляхтичами пропонувалося не лише закріпити виняткове право посідання державних посад на землях Київського, Брацлавського, Чернігівського воеводств, а й передбачити почергову ротацію з представниками шляхетського загалу римо-католицького віросповідання у Волинському, Подільському, Руському воеводствах. Персонально для себе та своїх найближчих сподвижників І.Виговський намагався також посилити гетьманський провід через закріплення за реґіментарем права призначати наказного гетьмана, котрий у разі смерті великого гетьмана успадкував би всю повноту влади. Ішлося також про розширення прерогатив гетьманської влади у сфері поземельних відносин тощо⁵¹.

Як вимушену плату за далекосяжні політичні поступки Варшави козацька старшина мала всі підстави розглядати соціальний блок угоди, де найбільш болючим «компромісом» було включення положення щодо реституції на теренах козацької України майнових прав колишніх власників. Утім навіть попри очевидні втрати козацтва та старшини від цього, такі поступки не можна однозначно трактувати як гру в одні ворота, у даному випадку – на очевидну шкоду інтересам козацтва як де-факто тогочасного «політичного народу» України. Потребу в певному «термідоріанському перевороті»⁵², тобто трансформації революційного нігілізму, що у соціальній сфері проявився в руйнації значного спектру станових обмежень, відкритті соціальних шлюзів і руйнації мало не всіх соціальних інститутів, уже на кінець 1650-х рр. відчували, мабуть, чи не всі козацькі лідери, спроможні адекватно оцінювати ситуацію. Власне, уже в останні роки гетьманування Б.Хмельницького невпорядкованість соціальної сфери несла серйозні потенційні небезпеки для молодого козацького державності. Утіленням цих небезпек став, зокрема, антигетьманський виступ на Запорозжжі ще взимку 1650 р., який очолив козак Домонтовської сотні Черкаського полку Яцько Худолій. Б.Хмельницький рішучими діями придушив заколот, самопроголошеного гетьмана було страчено. Однак, природно, цим конфлікт не було вичерпано. І вже навесні 1657 р., під час чергового послаблення гетьманської влади, викликаного важкою хворобою Б.Хмельницького, Запорозжжя знову стало центром антигетьманських заворушень і звідти лунали погрози йти війною на гетьмана, писаря, полковників, інших «начальних людей». При цьому природа конфлікту, як видно із

⁵¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.10. – С.369–371.

⁵² Авторське бачення суті цього процесу див.: Горобець В. Чи мала шанси весна 1661 року стати «термідором» Української революції? (Етюд до соціально-політичної історії другої половини XVII ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.1. – К., 2002.

заяв запорожців, лежала насамперед у площині соціальних суперечностей: «Розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иніе начальніе люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе поборі большие и тем самым они [бога]теют, а им козакам ничего не дают»⁵³.

Ще більше ситуація загострилася з приходом до влади І.Виговського, котрий, на відміну від свого попередника, не мав притаманної Б.Хмельницькому харизми, не вмів настільки витончено маніпулювати соціальними настроями, а крім того, мав намір таки розв'язати проблему соціальної неупорядкованості Гетьманщини, яку, вочевидь, свідомо ігнорував Б.Хмельницький⁵⁴. Намагання ж нового гетьмана забезпечити собі опору у суспільстві, спираючись на підтримку насамперед привілейованих верств, неминуче поглиблювали конфлікт, що набував значно ширших масштабів як географічно, так і соціально. Тож зацікавленість українського керівництва в легітимації стосунків із польським королем в умовах кризових взаємин із московським царем випливала також із потреби стабілізації ситуації у країні, приборкання охлократичних настроїв у Війську Запорозькому. Адже статечне «кармазинове» козацтво та шляхетський сегмент нової української еліти, тобто ті сили, що становили головну соціальну опору гетьманату І.Виговського, здобувши в результаті революції права повноцінного «політичного народу», давно вже бажали ними вповні скористатися, свідченням чому стали серед іншого й подані вже у січні 1654 р. прохання православної шляхти до В.Бутурліна, і зроблені у серпні 1657 р. на переговорах у Москві заяви П.Тетері щодо «зітлілих у землі» жалуваних грамот старшин на маєтності, які ними не можуть скористатися, побоюючись негативної реакції козацького загалу⁵⁵. Тим часом офіційна Москва при досягненні своїх політичних цілей в Україні, зокрема щодо обмеження автономії Гетьманщини, уже з середини 1657 р. ситуативно зробила ставку на козацькі та міщанські низи, відштовхуючи тим самим їх опонентів – козацьку старшину і шляхту – у бік Варшави⁵⁶.

Ведучи мову про соціальний блок угоди, зокрема про записане в ній респитуційне положення, варто пам'ятати, що навіть його не слід сприймати як таке, що було вигідне винятково лояльній до короля шляхті. Адже в тексті документа, наприклад, було прописано, що касації підлягають й усі «кадуки», тобто конфіскації, здійснені королівською владою як покарання за участь шляхти в козацькому повстанні чи за співпрацю зі шведським королем, і де б ті постанови про конфіскацію не знаходилися, вони вважалися скасованими та з судових книг «елімінованими»⁵⁷. А вперше цю вимогу зустрічаємо в переданих польській стороні 25 червня (за ст. ст.) 1658 р. П.Тетерею – посланцем гетьмана на переговорах із С.Беневським, котрий представляв інтереси

⁵³ Цит. за: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993. – С.25.

⁵⁴ Докл. див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9, ч.2. – К., 1997. – С.1496–1509.

⁵⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т.11. – Санкт-Петербург, 1879. – С.764–765.

⁵⁶ Докл. див.: *Горобець В.* «Волимо царя східного»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.

⁵⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. – С.42.

короля на попередніх перемовинах у Межиріччі – пропозиціях «від гетьмана запорозького»⁵⁸.

Звичайно ж, козацька старшина й та частина православної і протестантської шляхти, яка в гетьманування І.Виговського потрапила на самий гребінь політичних процесів, жодним чином не прагнула до реставрації до революційних порядків. Навпаки, намагалася використати поки що не закрите «вікно можливостей», аби з максимальною користю для себе скористатися дієвими соціальними ліфтами та закріпитися на вершині соціальної драбини, причому не у вузькому ареалі поширення влади козацької держави, а, бажано, у межах усієї Речі Посполитої. І саме в контексті побутування ось такого соціального тренду, вочевидь, і варто розглядати народження ідей, які вможливили появу гадяцького проекту, та роль у цьому процесі Ю.Немирича. Адже, крім надзвичайно перспективного й універсального за своїм масштабом задуму щодо неконфліктного поєднання козацького та шляхетського начал як підґрунтя існування Князівства Руського, реалізація гадяцьких постанов обумовлювала й чітко артикульований особистий інтерес заможного аріаніна з Київщини, котрому годі було сподіватися на швидку політичну кар'єру в межах традиційної Речі Посполитої, але який міг претендувати на блискучу кар'єру в новоствореній третій складовій федерації. Так воно, власне, сталося, і на сейм 1659 р. Ю.Немирич поїхав уже у статусі великого канцлера руського⁵⁹.

Такий карколомний злет Ю.Немирича не міг не дратувати братів-шляхтичів як із коронних, так і великокнязівських земель. Але так само вельми дражливими для шляхетської братії були й ті соціальні аванси, що їх обіцяла Гадяцька угода козацьким старшинам і рядовим товаришам Війська Запорозького.

Узагальнюючи соціальний блок угоди, маємо визнати, що його автори наражалися не лише на критику з боку козацтва та, особливо, покозачених верств населення, а і шляхетського загалу. Промовистою ілюстрацією негативного ставлення еліти Корони Польської до запропонованого в угоді 1658 р. варіанту розв'язання суперечностей у царині соціальних відносин слугує вже згаданий вище виступ коронного підканцлера Б.Лещинського, котрий, зокрема, нарікав із приводу того, що внаслідок закріплення норми про 40-тисячний козацький реєстр і допуск значної кількості козаків до шляхетства в Україні зовсім не залишиться селян, які тепер стануть або козаками, або шляхтичами. Тож, як риторично запитував високопосадовець, «до чого тоді давня шляхта повернутися має, коли козаки всі вольності, усі шинки, усі звільнення від чиншів мають мати»?!⁶⁰

Не менше заперечень викликали й постанови, що мали на меті зняти напруженість у міжконфесійній сфері. Тут, варто наголосити, українська

⁵⁸ *Гарасимчук [Герасимчук] В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. – Л., 1994. – С.85.

⁵⁹ *Kot S. Jerzy Niemirycz: W 300-lecie ugody hadziackiej.* – Paryż, 1960.

⁶⁰ *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie.* – Dział rękopisów. – №1656. – S.540; *Drozdowski M.R.* *My o nas i o innych: Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648–1659.* – S.411.

сторона виявила чи не найменшу спроможність до пошуку компромісу, вимагаючи серед іншого й ліквідації на теренах Князівства Руського церковної унії православних із католиками та повернення православної церкві захопленого раніше уніатами церковного майна. Дослідники відзначають, що ті положення, які ввійшли до Гадяцької угоди у варіанті від 16 вересня 1658 р., виходили далеко за межі домовлених у ході попередніх перемовин П.Тетері та С.Беневського норм. Зміни в текст документа було внесено буквально за декілька годин до його підписання і сталося це внаслідок тиску козацького загалу на І.Виговського в таборі під Гадячем⁶¹.

Отже, згідно з підписаними нормами, «релігія грецька старожитна» нарівні з римо-католицькою отримувала гарантії збереження своїх прерогатив і вільного відправлення «аж куди мова руського народу сягає, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському; також на сеймах, у військах, трибуналах», причому не лише у церквах, але й «у публічних процесах, візитованні хворих, на священних зібраннях». Православної церкві гарантувалося право вільно засновувати храми, чернецтва, монастирі, як і відновлювати та відбудовувати старі. Натомість не названа конкретно, але й так зрозуміла для козацьких лідерів «віра, що є супротивна вірі грецькій православної і яка множить незгоду між римським і старогрецьким народами», втрачала легітимність. На відміну від унійної церкви, римо-католицька отримувала право вільно розвиватися на теренах українських воеводств, хіба що її представники не могли мати юрисдикції над духовними і світськими православними вірянами. Так само – на відміну від унійного кліру – православний митрополит, а також луцький, львівський, перемишльський, холмський і мстиславський єпископи здобували право засідати у сенаті⁶².

Вельми показовим у сенсі розуміння масштабів тих проблем і труднощів, які об'єктивно супроводжували гадяцький процес, став той факт, що навіть така політично й соціально нейтральна опція, як задоволення освітніх потреб православного люду Князівства Руського та загалом Речі Посполитої, містила у собі норму, що обмежувала права римо-католиків. Так, від імені короля дозволялось установити одну православну академію в Києві, а іншу – на теренах Великого князівства Литовського, «там, де побачить її принагідне місце», а крім того «гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно [...] вільно відкривати без утруднень і вільні науки відправляти, і книги друкувати усякі із релігійною контроверсійністю», але при цьому («аби між студентами та учнями не було жодної okazji до звади») «всі інші школи, які були перед тим у Києві, його королівська милість накаже перенести в інше місце»⁶³. Зрозуміло, що під цими «іншими школами» малися на увазі римо-католицькі, а насамперед єзуїтські.

⁶¹ *Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1996. – S.155; Chynczeuska-Hennel T. Troska nuncjuszy o Unię w Rzeczypospolitej XVII wieku // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – T.11/12. – Warszawa, 2001. – S.164–165; Кемна Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді. – С.139.*

⁶² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. – С.40–41.

⁶³ Там само. – С.41.

Зроблені козакам поступки у царині міжконфесійних відносин, природно, викликали відчайдушний спротив прибічників контрреформації в Речі Посполитій, боротьбу яких за скасування найбільш одіозних, на їхню думку, положень (насамперед норми щодо ліквідації церковної унії) очолив папський нунцій у Варшаві П.Відоні. І хоч «значна частина римо-католиків, у тому числі й деякі єпископи, були готові пожертвувати унією на користь полагодження на тривалу перспективу стосунків із козаками, що однозначно мусило вплинути на стабілізацію та зміцнення в Україні латинської церкви»⁶⁴, а гетьман І.Виговський в умовах потужної опозиції гадяцьким ідеям серед козацького загалу не мав найменшого простору для відступу у цьому питанні, внесене до угоди положення щодо ліквідації унійної церкви об'єктивно тайло у собі величезну загрозу для успішної ратифікації документа на сеймі.

Оцінюючи Гадяцьку угоду, практично всі дослідники звертають увагу на ті трансформації, що трапилися з нею у процесі підготовки до ратифікації й, власне, під час неї на сеймі у травні 1659 р. Зокрема М.Грушевський, загалом трактуючи Гадяч як невдачу, що й погіршувала становище «народних мас», і обмежувала козацьку державність, акцентував увагу на втратах під час ратифікації у сеймі, коли, за його образним висловлюванням, «з державного плану української політики» виривали «живі шматки», перевертаючи «на те лахміття, яким стала в останніх редакціях Гадяцька угода»⁶⁵. Не менш різкими були й оцінки ратифікованого документа з боку М.Стадника, котрий характеризував його як «один із темніших пунктів у розвою політичної думки на Україні»⁶⁶. На думку Н.Яковенко, після ухвалення сеймом поправок Гадяцька угода перетворювалась на модифікований варіант Зборівського договору 1649 р., позбавляючи І.Виговського підтримки навіть серед своїх однодумців⁶⁷.

І дійсно, у ході ратифікації угоди депутати сейму Речі Посполитої не лише відкинули вимоги гетьманського уряду щодо розширення території та повноважень Князівства Руського, а й суттєво їх обмежили. Так, було вилучено положення про власну монету. Виняткова перевага на посідання державних посад православною шляхтою поширювалася лише на Київське воеводство, натомість у Чернігівському і Брацлавському сенаторські уряди мали поперемінно обіймати православні та католики. Крім того, було підтверджено права наявних сенаторів (а на той час це – винятково католики)⁶⁸.

До ратифікованого варіанту не ввійшло й важливе положення щодо ліквідації церковної унії, на чому, як пам'ятаємо, наполягав І.Виговський напередодні підписання угоди 16 вересня 1658 р. (а якщо зазирнути трохи глибше, то подібного роду вимоги ставилися Військом Запорозьким ще з часів укладання Зборівської угоди 1649 р., в тексті якої було передбачено

⁶⁴ Кемпа Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді. – С.140.

⁶⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.10. – С.371.

⁶⁶ Стадник М. Гадяцька унія // Записки Українського наукового товариства у Києві. – 1911. – №8. – С.25.

⁶⁷ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С.375.

⁶⁸ Volumina Legum. – Т.4. – Petersburg, 1859. – Р.297–298.

розгляд цього клопотання вже на найближчому сеймі)⁶⁹. Утім ратифікований сеймом варіант, поряд із запереченням принципової вимоги керівництва Війська Запорозького, містив чимало таких положень, які несли у собі серйозні загрози з'єднаній із Римом церкві. Так, сейм затвердив норму, котра забороняла «на вічні часи» людям як духовного, так і світського стану унійні «церкви, монастирі, фондуші фондувати, розвивати й примножувати будь-яким способом»⁷⁰. Упровадження у життя цієї норми, як слушно відзначають дослідники, прирікало з'єднану з Римом церкву на животіння, тим паче, що ратифікований сеймом документ передбачав повернення православним уже впродовж наступних шести місяців усіх їхніх давніх святинь, монастирів і маєтностей, що перейшли у володіння уніатів⁷¹. А ще напередодні сейму на перемовинах з одним із помічників С.Беневського – Кшиштофом Перетятковичем – І.Виговський погодив компромісний варіант «ліквідації» унії, що передбачав її збереження в Короні Польській і Великому князівстві Литовському та, водночас, викорінення з теренів Князівства Руського.

Тож доводиться констатувати, що ратифікований сеймом варіант між-конфесійних взаємин в оновленій Речі Посполитій загалом мав компромісний характерний. Утім, зважаючи на неймовірну складність і конфліктність ситуації, будь-яка поступка супротивній стороні сприймалась як у козацькій Україні, так і в Короні Польській, украй дражливо, що не могло негативним чином позначитись на сприйнятті угоди загалом. Зрозуміло, що найбільш ураженими почувались ієрархи та вірні унійної церкви. Рішуче на їхньому боці виступила Апостольська столиця, під тиском якої і більшість латинських біскупів, попри політичні дивіденди від замиреннями з козаками, підготували ряд протестацій, котрі, утім, зважаючи саме на резони політичної доцільності, особливо не афішувалися (їх вписали не до канцелярських книг, а до актів Варшавської капітули)⁷².

Ведучи мову про причини занепаду унійного проекту, крім згаданих перед цим негативних наслідків для сприйняття угоди в Україні від внесених до неї правок у ході ратифікації, не варто нехтувати й інформацією з приводу тієї несприятливої суспільної opinio, що сформувалася в Гетьманщині під впливом чуток стосовно значних матеріальних вигод і соціальних авансів, які отримували родина Виговських і клієнти гетьмана на ратифікаційному сеймі. Зокрема вже після падіння І.Виговського, на початку зими 1659–1660 рр., Ю.Хмельницький у переданому через посланця Селецького листі С.Беневському, торкаючись політичних аспектів зриву Гадяцької угоди 1658 р., стверджував, що при її ратифікації на сеймі у Варшаві були присутніми не вповноважені представники всього Війська Запорозького, а лише гетьмана І.Виговського, котрі й домагалися для нього «князівство, воеводство

⁶⁹ Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. – S.40.

⁷⁰ Volumina Legum. – T.4. – S.297–298.

⁷¹ Tomkiewicz W. Unia Hadziacka // Sprawy Narodowościowe. – №1/2. – Warszawa, 1937. – S.23–24; Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – S.172; Кемпа Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді. – С.145.

⁷² Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – S.181–182; Кемпа Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді. – С.146.

і гетьманство до смерті, а Війську Запорозькому вільності якісь мальовані»⁷³. Саме у відсутності гарантій збереження козацьких вільностей («Не знаємо теж, які ласки і від його королівської милості отримали?») гетьман убачав причину краху гадяцьких домовленостей. Адже король задовольнив своєю ласкою «тих, котрі сторону Івана Виговського тримали», а не все Військо Запорозьке. Переходячи ж від загального до приватного, гетьман невдоволено констатував: «Мені бідного Суботова не хотіли уступити, який кривавою шаблею в Польщі великий знак про себе залишив» та натомість звертав увагу на задоволення прохань «п. Немирича, п. Федора, Костянтина (тобто братів попереднього гетьмана – *В.Г.*), Груші і п. Григорія Лесницького [...] й інших немало з підписків і челяді» *І.Виговського*⁷⁴.

І дійсно, як дослідив *П.Кулаковський*, серед 511 осіб, делегованих Військом Запорозьким на сейм, 180 формували почет Тимоша Носача, 120 – Юрія Немирича, 90 – Костянтина Виговського, 30 – Григорія Лесницького, 21 – Федора Виговського тощо⁷⁵. І якщо абстрагуватися від надзвичайно щедрих майнових пожалувань часів роботи сейму гетьманові *І.Виговському* та його найближчим соратникам і родичам (скажімо, брат полковник Данило Виговський 30 травня 1659 р. одержав привілей на місто Смілу, села Костянтинів, Бакли, Орловець, Вільховець, В'язівок, Тарасівку, інший брат – Федір – містечко Стеблів і ще сім прилеглих населених пунктів у Корсунському старостві тощо), а звернути увагу на безурядових клієнтів впливової старшини, то справді, помічаємо вельми цікаву картину: «дворянин» переяславського полковника Федір Сулима отримав привілеї на маєтності Юлче, Березки, Яблунів, його брат Северин – на Козар, а небіж Семен – на Цибне; «дворянин» миргородського полковника Іван Рудницький – на містечко Баранівку й село Перевіз; канцелярист Генеральної військової канцелярії Остап Федкевич був нобілітований і винагороджений селом Шендерівка; швагер *І.Виговського* київський протопіп Михайло Гунашевський разом із нобілітацією одержав ленне право на Крохаїв, Боденку, Крохаївську слобідку й церковну маєтність Василевщину. Шляхетство отримали навіть не асоційовані з Військом Запорозьким купець із Замостя Криштоф Слоневський та якийсь Ян Мазаракій. Не кажучи вже про ціле гроно козацьких сотників, що своїм походженням або службою були по'язані з *І.Виговським* чи його найближчими соратниками – ставищанський Семен Лобушенко, седнівський Ничипір Григорович, житомирський Калин Соколовський, настаський Іван Багатирович. І це при тому, що не лише цілий ряд заслужених сотників – кирилівський, а перед тим черкаський Федір Вовченко, настаський Андрій Рудика, веркліївський Іван Косинський тощо, а й такі впливові полковники, як Іван Кравченко, Остап Гоголь, Іван Богун і Михайло Ханенко – також були обділені увагою. Як слушно зауважує з цього приводу *П.Кулаковський*, якщо на сеймі козаки, котрі не ввійшли у число обдарованих, про таку

⁷³ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Т.3. – К., 1898. – Отд.3. – №123. – С.417.

⁷⁴ Там же. – С.417–418.

⁷⁵ *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 року. – С.111.

несправедливість ще говорили впівголоса, то після повернення до своїх полків ця інформація стала важливим елементом агітації проти гетьмана⁷⁶ (а також і проти ініційованої ним Гадяцької угоди).

***

Підбиваючи підсумки, важливо наголосити, що Гадяцька угода 1658 р. постала з болісного усвідомлення представниками правлячих еліт Корони Польської та Гетьманщини важливості примирення ворогуючих сторін і повернення козацької України до складу оновленої Речі Посполитої, попри всі ті негативні наслідки, що їх можна було очікувати у процесі реалізації проекту. Причини ж актуалізації ідеї замирення саме наприкінці 1650-х рр. крились як у несприятливих для Речі Посполитої та козацької України зовнішньополітичних умовах, так і тих викликах, що сформувались усередині цих державних утворень. У сфері зовнішньої політики для Варшави передовсім ішлося про необхідність переломити на свою користь невдалий хід війн із Московським царством і Шведським королівством. Для Чигиринна на зовнішньополітичній арені найбільш актуальним було завдання забезпечення протидії агресивному зовнішньому тиску Москви. Водночас це завдання тісно перепліталось і з нагальними потребами внутрішньої політики, оскільки уряд Олексія Михайловича, добиваючись дивідендів у тиску на гетьмана, активно розігрував на свою користь карту соціальних суперечностей у Гетьманщині, підважуючи тим самим роль козацької старшини як нового «політичного народу» козацької України. У контексті ж внутрішньополітичних справ Речі Посполитої спілка з козаками для прибічників цієї ідеї серед коронної еліти видавалася вельми перспективною у сенсі зміцнення позицій короля та й загалом державної влади в республіці.

Зважаючи на гостру зацікавленість сторін в укладенні угоди, а також на дразливість питання для розвитку стосунків із Московським царством і загалом вплив на характер міжнародних взаємин у Центрально-Східній Європі, сторони продемонстрували значний потенціал компромісних можливостей у ході узгодження та підписання документа. Особливо помітне це при аналізі політики Речі Посполитої – передовсім з огляду на попередній курс її керівництва в українських справах. Включені до Гадяцької угоди положення стали найбільшими поступками козакам як у політичному, так і соціальному, міжконфесійному, духовно-освітньому планах за всю історію розвитку взаємин козацької України з Річчю Посполитою. Аналогічно й повернення Гетьманщини до її «тіла» та обіцянки реституції майнових прав лояльній королеві коронної шляхти також виглядало як відхід від засвідчених у попередні роки намірів добиватися політичної суб'єктності Війська Запорозького. Утім перспектива впровадження в політичне життя оновленої Речі Посполитої Князівства Руського мала нівелювати наявні політичні втрати козацтва як де-факто єдиної політичної еліти козацької України та

⁷⁶ Там само. – С.115–121.

натомість створити необхідні умови для інтеграції в межах єдиного державного організму інтересів шляхти й козацтва.

Компромісні рішення, що на них сторонам довелося піти у часи налагодження мирного процесу, уможливили підписання угоди, проте через тиск її опонентів як в Україні, так і в Польщі й Литві, провокували сторони до спроб переглянути невідгідні умови на етапі ратифікації документа на сеймі, а в майбутньому наражали його творців на критику у сенсі нехтування ними принциповими соціополітичними потребами власних суспільств.

Українські негативні наслідки для впровадження у життя перспективного політичного проекту мали й аспекти соціального егоїзму, що проявилися в небажанні переважної частини еліти Корони Польської й Великого князівства Литовського поступатися козакам частиною свого монопольного права в політичній і соціальній сферах, як і у відповідному ставленні представників римо-католицького кліру до претензій православних ієрархів на участь у політичному житті спільної Вітчизни. Аналогічно й егоїзм наближеної до гетьмана І.Виговського частини козацької еліти, котра у процесі повернення України під владу короля намагалася, скориставшись цією наближеністю, забезпечити собі максимальний соціальний аванс та отримати якомога більші матеріальні дивіденди, налаштував решту старшин, що не входили до близького оточення реґіментаря, а також і широкий козацький загаль як проти самого І.Виговського, так і ініційованої ним Гадяцької угоди з Річчю Посполитою.

REFERENCES

1. Bobiatynskiy, K. (2008). Hadiatska uniiia v polskii istoriohrafii. *Hadiatska uniiia 1658 roku*. 306–349. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bobiatynskiy, K. (2009). Hadiatska uniiia v polskii istoriohrafii. *Hadiatska uniiia 1658 roku: kontroversii mynuloho i suchasnist: Zbirnyk statei za materialamy Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii (4–5, 16–17 veresnia 2008 roku)*. Poltava. [in Ukrainian].
3. Chukhlib, T. (2008). Hadiach 1658 roku ta ideia yoho vidnovlennia v ukrainsko-polskykh stosunkakh (1660-ti – pochatok 1680-kh rr.). Kyiv. [in Ukrainian].
4. Chukhlib, T. (2008). Hadiatska uhoda 1658 r. ta ideia yii vidnovlennia v ukrainsko-polskykh stosunkakh druhoi polovyny XVII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3. [in Ukrainian].
5. Chynczewska-Hennel, T. (2001). Troska nuncjuszy o Unie w Rzeczypospolitej XVII wieku. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, 11/12, 164–165. Warszawa. [in Polish].
6. Drozdowski, M.R. (2015). My o nas i o innych: Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648–1659. Białystok. [in Polish].
7. Horobets, V. (1999). Hadiatska uhoda 1658 roku u konteksti mizhnarodnykh vidnosyn. *Kyivska starovyna*, 1. [in Ukrainian].
8. Horobets, V. (2001). Elita kozatskoi Ukrainy v poshukakh politychnoi lehitymatsii: stosunky z Moskvoiu ta Varshavoii, 1654–1665. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Horobets, V. (2002). Chy mala shansy vesna 1661 roku staty «termidorom» Ukrainskoi revoliutsii? (Etiud do sotsialno-politychnoi istorii druhoi polovyny XVII st.). *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Horobets, V. (2008). Hadiatska uhoda 1658 roku u strukturi mizhnarodnykh vzaiemyn Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 81–108. Kyiv. [in Ukrainian].

11. Horobets, V. (2009). «Tse vikopomne skleiuвання zнову v odne...»: Zovnishnopolitychni stymuly ta sotsiopolitychni avansy dlia vprovadzhenia Hadiatskoi unii 1658 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4. [in Ukrainian].
12. Kachmarchuk, Ya. (1996). Hetman Bohdan Khmelnytskyi. Peremyshl; Lviv. [in Ukrainian].
13. Kempa, T. (2008). Konfesiina problema v Hadiatskii uhođi. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 128–147. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Kohut, Z. (2008). Vid Hadiacha do Andrusova: osmyslennia «otchyzny» v ukrainskii politychnii kulturi. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 228–239. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Kolodzeichyk, D. (2008). Tertium non datur? Turetska alternatyva v zovnishnii politytsi Kozatskoi derzhavy. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 67–80. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Kossarzhetskyi, K. (2008). Velyke kniazivstvo Lytovske i Hadiatska uniiia. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 177–227. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Kot, S. (1960). Jerzy Niemirycz: W 300-lecie ugođy hadziackiej. Paryz. [in Polish].
18. Kroll, P. (2008). Koronna shliakhta i Hadiatska uniiia. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 148–176. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Kulakovskiy, P. (2008). Kozatske posolstvo na seim 1659 roku. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 109–127. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Mironowicz, A. (1996). Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. Białystok. [in Polish].
21. Mytsyk, Yu. (2008). Hadiatskyi dohovir 1658 r. u vysvitlenni ukrainskykh litopystyvis. *Hadiatska uniiia 1658 roku*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Ochmann, S. (1977). Sejmy lat 1661–1662: przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej. Wrocław. [in Polish].
23. Ochmann, S. (1985). Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. Wrocław. [in Polish].
24. Pernal, A.B. (1989). The Union of Hadiach (1658) in the Light of Modern Polish Historiography. *Millennium of Christianity in Ukraine, 988–1988*, 177–192. Winnipeg. [in English].
25. Pernal, A.B. (2013). Rich Pospolyta dvokh narodiv i Ukraina: dyplomatychni vidnosyny 1648–1659. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Plokhii, S. (2008). Hadiach 1658: tvorennia mitu. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 281–305. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Plokhii, S. (2009). Hadiach 1658: tvorennia mifu. *Hadiatska uniiia 1658 roku: kontroversii mynuloho i suchasnist: Zbirnyk statei za materialamy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (4–5, 16–17 veresnia 2008 roku)*, 5–22. Poltava. [in Ukrainian].
28. Smolii, V.A., Stepankov, V.S. (1999). Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.). Kyiv. [in Ukrainian].
29. Smolii, V.A., Stepankov, V.S. (1993). Pravoberezhna Ukraina u druhii polovyni XVII–XVIII st.: problema derzhavotvorennia. Kyiv. [in Ukrainian].
30. Stepankov, V. (1994). Hetmanstvo Ivana Vyhovskoho: sotsialno-politychna borotba i problemy derzhavnogo budivnytstva (serpen 1657 – veresen 1659 r.). *Serednovichna Ukraina*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
31. Tairova-Yakovlieva, T. (2008). Hadiatska uhođa – tekstolohichni analiz. *Hadiatska uniiia 1658 roku*, 31–48. Kyiv. [in Ukrainian].
32. Yakovenko, N. (2005). Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy. Vyd. 2-he, pereroblene i rozshyrene. Kyiv. [in Ukrainian].
33. Yakovleva, T. (1995). Gadiachskij dogovor – legenda i realnost. *Issledovaniya po istorii Ukrainy i Belorussii*, 1, 62–78. Moskva. [in Russian].
34. Yakovleva, T. (1998). Hetmanshchyna v druhii polovyni 50-kh rokiv XVII stolittia: prychny i pochatok Ruiny. Kyiv. [in Ukrainian].
35. Zashkilniak, L., Krykun, M. (2002). Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv. Lviv. [in Ukrainian].

VIKTOR HOROBETS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Sector of Social History,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), victor_gor@ukr.net

HADIACH TREATY 1658 – WHY THE AGREEMENT NEVER BECAME A UNION? (About the Prospects and Problems of Realization of the Project in the 360th Anniversary of Its Conclusion)

The article investigates prospects opened up by the Hadiach Treaty 1658 for the Commonwealth and the Zaporozhian Host in the field of military cooperation, political and social development, the sphere of interfaith relations, as well as those problems that had to be solved in the process of implementation of the agreement in practical terms. It is argued that the agreement 1658 arose from the awareness of the importance of reconciliation of the warring parties and the returning of Cossack Ukraine to the renewed Commonwealth, despite all the negative consequences that could be expected in the process of project implementation. The reasons for updating the idea of reconciliation exactly at the late 1650's were hiding as foreign policy conditions unfavorable to the Commonwealth of Poland and Cossacks, and those challenges that were formed within these state institutions. In the field of foreign policy for Warsaw, the first issue was the need to reverse the unfortunate development of wars with the Moscow kingdom and the Swedish kingdom in its favor. For Chyhyryn, the most urgent task was to ensure counteraction to the aggressive external pressure of Moscow in the arena of foreign policy. In the context of the internal affairs of the Commonwealth, the Union with the Cossacks appeared to be very promising in the sense of strengthening the position of the king and, in general, the state authorities in the republic. For the Ukrainian leadership, it was important to streamline social relations, as the government of Tsar Aleksey Mikhailovich actively used a map of social contradictions in the Hetmanate in order to put pressure on the hetman's government and to restrict the autonomy of Cossack Ukraine. In view of the keen interest in concluding the agreement, the parties demonstrated significant potential for trade-offs during its agreement and signing. The provisions included in it became the greatest actions of the ruling elite of the Commonwealth in the political, social, interdenominational and spiritual-educational plan in the history of the development of relations with Cossack Ukraine. Similarly, the return of the Hetmanate to the body of the Commonwealth and the promise of the restitution of the property rights of the crown gentry on the Ukrainian lands seemed to be a departure from the intentions of achieving the political subjectivity of the Zaporozhian Host. However, the prospect of introducing into the political life of the renewed Polish-Lithuanian Commonwealth Duchy of Ruthenia was to minimize the existing political losses of the Cossacks as a de facto united political elite of Cossack Ukraine and to create the necessary conditions for the integration of the interests of the gentry and the Cossacks in the framework of a single state body. The compromise decisions that the parties had to make at the time of the establishment of the peace process enabled the signing of the agreement, however, because of the pressure of the opponents of its conclusion, both in Ukraine and Poland and Lithuania, provoked the parties to try to revise the disadvantageous conditions at the stage of ratification of the document at the Diet, and in the future was challenged by its creators to criticize its opponents for neglecting their fundamental socio-political needs of their own societies. Extremely negative consequences for the implementation of a long-term political project were

aspects of social selfishness, manifested in the reluctance of the elite of the Crown of the Polish and Grand Duchy of Lithuania to give the Cossacks the part of their monopoly law in the political and social spheres, as well as the desire of the hetman of the I.Vyhovskyi Cossack administration to provide himself the maximal social advance and maximize material benefits, even in spite of the negative reaction of the broad Cossack community.

Keywords: *Hadiach Treaty, Polish-Lithuanian-Ukrainian union, Polish-Lithuanian Commonwealth, Duchy of Ruthenia, Zaporozhian Host, Cossack Hetmanate.*